

פרופ' יוסף טובי

יחסי הורים-ילדים ב'בן משלי' לשמואל הנגיד

ראשי פרקים

מבוא

- א. כיבוד אב
- ב. מחויבות הבן לייחוסו המשפחתי הרם
- ג. דרכי החינוך
- ד. הדוגמה האישית כדרך חינוכית
- ה. אחריות ההורים לפרנסת ילדיהם ולרווחתם
- ו. שמואל הנגיד כמכשיר בנו יהוסף לשלטון

מבוא

חיי המשפחה של משוררי ספרד הדגולים מתקופת תור הזהב נודעו לנו אך במעט. רבי שלמה אבן גבירול (1150-1020) הלך לעולמו ערירי, בלא שהקים משפחה כלל. רבי משה אבן עזרא (1138-1155 לערך) יצא בשנת 1091 מעיר מולדתו גרנדה לספרד הנוצרית והותיר אחריו את בני משפחתו. בשיריו הביע את געגועיו הרבים לילדיו שאותם לא ראה מאז עזב לצפון ספרד. לרבי יהודה הלוי (1141-1065) לא היתה אלא בת אחת, שעל פי המסורת נישאה ליצחק אבן עזרא בנו של רבי אברהם אבן עזרא. ואלו ראב"ע (1163-1088) עצמו – לא נודע אלא על בנו האחד הנ"ל, ועליו כתב את פיוטו המפורסם "אבי הבן קרב לספוד", שלכאורה הוא כתוב על אברהם אבינו שעקד את בנו על המזבח, ולמעשה ביטא את צרתו האישית של המשורר כאשר נודע לו שבנו יצחק המיר דתו לאסלאם. אמנם בשיר "יריבוני עלי עזבי בריתך" שכתב יצחק אבן עזרא לאחר זמן הכחיש את דבר התאסלמותו.

והנה מכל משוררי ספרד הגדולים נודעו לנו פרטים עשירים למדי על משפחת שמואל בן יוסף הלוי (1056-993), שנודע בכינוי 'שמואל הנגיד' על שם היותו מנהיגם הרשמי של יהודי ספרד מטעם הקהילה ומטעם השלטון המוסלמי. פרטים אלו נודעו לנו בעיקר מתוך שירתו הוא, אך גם ממקורות אחרים.

דברים שאין להם שיעור
מכון צומ"ת, אלון שבות תשס"ה

משפחת שמואל היתה מן המשפחות האצילות של יהודי ספרד, ובשיריו הוא מזכיר פעמים רבות ובגאווה רבה את ייחוסו לשבט לוי והשווה עצמו לשמואל הנביא ששמו כשמו ואף הוא היה משבט לוי. בכלל, שירת שמואל הנגיד, יותר מכל משורר עברי אחר בספרד, משקפת את תולדות חייו ובמיוחד את ציוני הדרך החשובים שעבר בגלגוליו הרבים. כן עולה מתוך שירתו באופן מובהק כי היה איש משפחה חם וכי נתן בה ביטוי עז ליחסו לבני משפחתו.

מכה קשה ניחתה על משפחת שמואל בשנת 1013, כמו על משפחות יהודיות רבות אחרות, בעקבות פלישת שבטי הברברים מצפון אפריקה לספרד וכיבוש קורדובה על ידם. רבים מיהודי העיר מצאו את מותם, ומשפחתו נפוצה לכל עבר. שמואל, שכבר היה לו מעמד נכבד בקהילה היהודית, נאלץ להימלט אף הוא ולחפש את גורלו מחדש. ביטוי למצוקתו באותה שנה בא בשיר "התדע מעבר החול" שכתב שנים רבות לאחר מכן, בשנת 1046, כאשר נקלע שוב לאותו מקום שבו עבר בעת מנוסתו בשנת 1013, ועתה הוא שר צבא מהולל בשרות מלכות גרנדה. לאחר נדודים שנמשכו כמה שנים השתקע שמואל בגרנדה בשנת 1016 לערך ועלה שם לגדולה כממלא תפקידים חשובים בתחום הכלכלי מטעם השלטון המוסלמי. אולם שנים ספורות לאחר מכן, בשנת 1020, הודח ממשרתו, ושניים מקרוביו נהרגו – חמיו ובן אחותו. גם למאורע זה ביטוי בשיר עידוד שכתב לו ידידו הקשיש ממנו, המשורר יצחק אבן כ'לפון, "פני תבל כצואר המצורע", ובשיר התשובה של שמואל עצמו, "ידידותך בתוך לבי יצוקה". מכאן למדנו ששמואל כבר היה בעל לאשה באותה שנה, אך בנו בכורו יהוסף, שנקרא על אביו, לא נולד אלא שנים רבות לאחר מכן, ב-1035. אפשר שהדבר היה תוצאת התהפוכות המדיניות והאישיות שעברו על שמואל.

שמואל חזר לגדולתו בשנת 1027, כאשר התקרב מחדש אל בית המלכות המוסלמי בגרנדה ואף נתמנה לנגיד היהודים במלכות זו. מכוח אישיותו הפך במהרה להיות מנהיגם של יהודי ספרד בכלל עד לפטירתו בשנת 1056. בכל אותם שנים עמד אף במרכז הפעילות המדינית והצבאית של מלכות גרנדה, בכהנו הן בתפקיד ה'זיר', כהונה המקבילה לכהונת ראש הממשלה בימינו, והן כמפקד צבא גרנדה. את חוויותיו האישיות והלאומיות היהודיות במלחמות הרבות שערך בשם מלכי גרנדה תיעד באופן מפורט בסדרה של קרוב לארבעים שירי מלחמה. כבר בשירים הללו ניכרה היטב רגישותו לבניו, ובייחוד ליהוסף, שכן נהג לשלוח אליו את השירים משדה הקרב על מנת שיעתיקם בכתיבה תמה

בספר מיוחד – דיואן (קובץ שירים), שלימים נערך על ידי יהוסף וכונה בשם "בן תהלים". אולם לא רק שלח שמואל את שיריו לבנו, אלא אף ביטא בהם לעיתים קרובות את יחסו אליו ואל בניו האחרים. כן נודע מחזור הקינות שכלל תשעה עשר שירים ובהם קונן שמואל על פטירת אחיו הבכור יצחק (1041). השירים מתייחסים לפרק הזמן מאז נודע למשורר על מחלת אחיו ועד מלאות שנה לפטירתו.

לעניין יחסו של שמואל לבנו יהוסף בשיריו כבר הקדשתי מאמר מיוחד¹, ואילו בדברים שלהלן נדון בכיבוד אב ואם וביחסי הורים-ילדים כפי שהם עולים בספר "בן משלי", קובץ השירים השני של הנגיד שנערך על ידו בנו הצעיר אליסף.

קובץ זה, במהדורת דב ירדן (ירושלים תשמ"ג), כולל 1197 שירים קצרים, בדרך כלל בני שני בתים כל אחד, אך יש מהם ארוכים יותר עד חמישה עשר בתים. מבחינת סוגו הספרותי שייך הקובץ לספרות החכמה, שכונתה בספרות הערבית וכן בספרות הערבית-היהודית בימי הביניים בשם "אדב"². בעיקרו של דבר הוא כתוב כעצות מעשיות של אב לבנו העומד לצאת אל מערכות החיים, כיצד לנהוג ביחסיו עם הבריות וכיצד לשמור על אופיו המוסרי-הדתי ביחסיו עם אלוהיו ועם בני אדם³. באחד מן השירים שבקובץ מזכיר שמואל במפורש כי כתב את השירים שבקובץ בכוונה מראש לבניו יהוסף ואליסף, כדי לחנכם ולהשכילם:

נאום חכמות ומוסרים, בניבים שמואל מבני מושי אמרם
וליהוסף ולאליסף ילדיו להשפילם, באגרת אגרם

פירוש: ניבים – ביטויי לשון. מושי – ממשפחות שבט לוי (שמות ו, יט), ששמואל נמנה עמו. אגרם – אסף אותם.

נושאי השירים מגוונים ביותר, ורק מיעוטם מתייחס לעניין כיבוד אב ואב וליחסי הורים-ילדים – כחמישים במספר מכלל קרוב לאלף ומאתיים שירים. ואף חמישים אלו, לא כולם מתייחסים באופן ישיר לנושאים הנדונים או שהם

1. "שמואל הנגיד כמחנך בנו יהוסף בשירתו", התפרסם בכתב העת "הגות בחינוך היהודי", כך א, ירושלים תשנ"ט, עמ' 33-11.

2. ראה יהודה רצהבי, למקורות "בן משלי" ו"בן קהלת" נ, תרביץ כה (תשט"ז), עמ' 322-301.

3. על הספר ותכניו ראה מבואו של שרגא אברמסון לספר במהדורתו, תל אביב תש"ח; ישראל לוי, שמואל הנגיד, תל אביב תשכ"ג, עמ' 162-149.

מהווים בהם אך פרט אחד לצד עניינים אחרים. כמובן, הדבר תואם את מגמת שמואל להשכיל את בניו בכל התחומים ולא להצטמצם בכיבוד אם ואם. אף יש לתת את הדעת על כי אין שמואל מתייחס לבתו, שכן לפי הניתן לכאורה ללמוד מן השירים שב"בן משלי", דעתו על האישה לא היתה חיובית ביותר, אם כי – כפי שנראה להלן – הדגיש את חשיבות האם בחינוך הבנים.

א. כיבוד אב

בשיר אחד בלבד (רא) עומד שמואל על עצם הצורך להישמר בכיבוד אב ואם, אך הטעם שהוא מביא למצווה זו אינו השכר הנזכר בתורה (שמות כ,יא), "למען יאריכון ימך על האדמה", אלא נימוק רציונלי:

והשמר בכבוד אב ואם, כי בכבודך אבותיך – כבודך.

כבודו של אדם היא בקיום הזיקה לאבותיו ולא בהתרחקות מהם. כך, למשל, אף במגורים במקום שבו הם חיו (שמ):

דורה בעיר דרו אבותיך כי איש כבוד הודו בקנו הוא.

מה הוא כיבוד אב ואם? לכך מתייחס שמואל בכמה משיריו. באופן כללי, על הבן לקיים את מצוות אביו ולנהוג על פי מה שחינכו. כל בן המקל בכבוד חברו עובר לדעת שמואל על מצוות אביו (סד):

אם את הקלות כבוד חבר ותעבר על דת ומוסר אב.

זאת ועוד, האב משמש באופן קבע כסמכות ראויה שעל הבן להיוועץ בה כדי לרסנו ולמנוע ממנו מעשים שאינם ראויים (תשכו):

לאשה – בעלה, ולבן – אבותיו ושוט – לכסיל, ולבני איש – מלכים.

כמובן, תפקידו של הבן לא רק לקיים מצוות אביו ולהתייעץ בו, אלא אף לסייע לו בעת זקנתו. יחס זה של הבן לאביו הוא הקובע ביותר בהגדרת מהות הבן מעבר לעובדה הביולוגית הפשוטה (תתקנז):

ובנך – אשר יבנה ביתך בעת ימך.

4. הציון בסוגריים מכוון לסימן השיר במהדורת ירדן, וכן להלן.

בן כזה משמח את אביו כמו האש המאירה, ואלו הבן האוויל הרי הוא כאש המעלה עשן לנחירי אביו (תתקסג):

פרי חכם משוש אביו, ויש בן באולתו נחירי אב מעשן
כמו אש תעלה נרות להאיר ופעם תעשה אפר לדשן.

ב. מחויבות הבן לייחוסו המשפחתי הרם

שמואל, כמי שהשתייך לאחת המשפחות האצילות והמיוחסות של יהודי ספרד, מרבה להזכיר לבניו ייחוס זה ואת הצורך המתחייב מכך לנהוג באצילות. התכונות המאפיינות אצילות זו הן – נאמנות, נדיבות, סלחנות, התייחסות לנצרך כאל העשיר והתייחסות אל הרע כאל קרוב משפחה (עד):

אלה דברים יש בשוע ובן שוע ישמר ברית רעים, ותתן כעב ידו
ישא אשר לא נושאים לו, ויחשב את שואל פנותן לו, ורעו – כבן דודו.

הבן מחויב להמשיך את שלשלת הדורות המפוארת של אבותיו, ואם לא נולד לתוך שלשלת מעין זו – עליו לבנות בניין חדש מפואר כדי שבניו יוכלו להמשיך ולקיים אותו (שעז):

היש לך אב אשר בנה לך הוד ומת? – העל לבנינו ארוכה
ואם אין לך – בנה אתה לנפשך ותהיה אב לבנים אחרים.

שמואל טורח להדגיש כי עצם הייחוס המשפחתי אין בו כדי להקנות גדולה לאדם, וכי רק הנהוג כמנהג אבותיו יזכה לך, שכן אף הם לא השיגו מעלתם הרמה אלא בשל מעשיהם. על כן, מי שסר מדרך אבותיו המיוחסים לא יזכה למעלה זו (תתכה). מעמדו הרם של אדם נקבע אפוא לא רק על פי ייחוסו המכובד, אלא גם על פי מעשיו המוסריים (תשעה):

למען מעשה אבות ילדוך – שמך בן שר
עשה כהם, ויקרא שמך: בן שר ובן מוסר.

ועוד, אדם חייב לנהוג בנדיבות לא רק כלפי טובים אלא גם כלפי מי שאינם טובים ולא להרע להם, ולא לפטור עצמו מהתנהגות ראויה בנימוק שהוא בן אצילים (תשעו):

לאיש טוב, ואשר לא טוב היה טוב ועשה טובות
ואל תרע, ותאמר: הן אני אציל ובן אבות.

שמואל פונה בעניין זה לבניו תוך כדי התייחסות מפורשת למוצאו-מוצאם
משבט לוי, שעמרם וחברון נמנו עמו (שמות ו, יז. שיר תתקכ):

עשה כשר והכבד, ואם יש לך אבות מתי כבוד וכשרון
ואל תאמר: אחי בזכות אבותי ודי לי את יקר עמרם וחברון.

בהשוואה בין ייחוס טוב לבין ערך מוסרי עצמי, רואה שמואל בבירור בערך
המוסרי עיקר ובייחוס הטוב טפל, אף כי המצב הטוב ביותר הוא קיום שניהם
ביחד (תריט):

טוב לי אחי תם ואב שח מזד אשר יולדו על
טוב משניהם אשר לו אב על והוא תם במפעל.

בכלל, בעל ייחוס משפחתי, שמעמדו בטוח ויציב כהר, אינו נוהג בהתנשאות;
ולעומתו איש בליעל, שמוצאו אינו מיוחס ומעמדו החברתי אינו איתן, נוהג
בבוז כלפי רעיו כאשר הוא זוכה למעט עושר או כבוד חברתי (תתקעג):

פאר בא לבן אבות – ולא רם לבבו בו וכקש, מעט רוח ינידו – בליעל
ירימו פאר מעט – ויבוז לרעהו.

אם כן, לא העושר הוא הקובע את מעמדו האמיתי של מי שנולד למשפחה
מיוחסת, אלא מנהגו בנדיבות כלפי בני אדם; שכן אף מי שנולד לאב חסר ייחוס
ועשה עושר – יוכל לזכות בשם טוב אם יעשה טובות לבני אדם:

קנין יאמץ את שררה לבן אבות יען בהון – יוסיף במתן ובנדיבות
לשר, בקנין, יעלה איש אשר אביו נבל, ושם לו יעשה בעשות טובות.

אם אותו בן חסר ייחוס ינהג כלפי אחרים בעושר שעשה שלא בנדיבות, הרי אך
יבזה את עצמו; אך אם יוציא ממונו על דברים חיוביים, כגון ספרים ושירה,
יקנה יקר לנפשו (תתרמא):

קנין לבן נבל – פעמים יקלהו אם יעשה קנין, ויעשר – ולא יעשיר
ויקר לבן נבל יהי, אם אשר קנה יתן בעד ספר, ויתן למען שיר.

ג. דרכי החינוך

באופן כללי, חוזר שמואל וקובע כי החינוך – עיצוב תכונותיו הרצויות של הבן, צריך להיעשות בגיל רך, שכן קשה לחנך אדם מבוגר (קפא):

בנך יסר בשוט – ולטוב יהי שב ולא ישוב בשוט זקן אלי טוב
 פעץ יבש מעות לא יתקן ויתקן בעודו לח ורטוב.

שמואל מדמה אפוא את הילד הקטן לעץ לח שעדיין אפשר לעבדו, ואילו את המבוגר לעץ יבש שאינו ניתן לכיפוף, שכן כל נסיון כזה יגרום לשבירתו. במקום אחר הוא מדמה את החינוך בגיל הרך להפחת אש בכבשן המביאה להתלהטות האש, ואילו את החינוך בגיל מבוגר להפחת אש באוד עשן הגורמת לכיבוי האש (תא):

הקשה במוסר בן, ומוסרו הקל בהגיעו אלי פרקו
 פי זה ככבשן אש, בנפחך בו יבער, ויוסיף עוד בהשיקו
 וזה – כאוד חלש, אשר יפח איש בו – ויכבה בהדליקו.

שמואל הוא אפוא חסיד החינוך המחמיר והקפדני. כך הוא אומר במפורש כי מי שמרחם על בנו ואינו מייסרו, רק מדמה בנפשו כי הוא חומל עליו, אך למעשה אינו כן. על כן, כאשר בן זה יגדל וייקלע לצרה, יאשיים בצדק את אביו על שהגיע למצב זה (תשא):

כל אב אשר על בנו חמל ולא יסרו דומה בנפשו כאב חמל – ולא יחמל
 כל בן משלח בלי מוסר ידבר ביום אידו: חמסי עלי אב שלחני תמול.

במקום אחר מדמה שמואל את הילד הסורר לפרי הזית שרק על ידי כתישתו יצא ממנו שמן המשמש למאור (תקטז):

זית – לאכלו מר, ואם נכתש יעש, בהכתשו, פרי מאיר
 ובבן לאב מרר, ואם יכתש אותו – פרי צדק יהי משאיר.

אולם מסתבר שיש מצבים שבהם החינוך צריך להיות בנחת ומתוך סלחנות. כך למשל, אין ללחוץ על בן שהביאוהו לבית המדרש והוא אינו רוצה ללמוד, אלא לסמוך על הזמן שיעשה את שלו (קכא):

אבי הבן אשר הביא בנו אל בית מחכמים
 והורוהו נתיב חיים ובחר הוא נתיב רמים

ונפחו בו להשכילו ולא נפח כפחמים
עזב אותו והשען במוסרו עלי ימים.

למעלה מכך, מי שאינו חומל על ילד שחינוכו קשה, יצטער בסופו של דבר (תתקצו):

צנח ורך למתקשה, והוכח בנחת בן
אשר לא תחמל ידו וימשך במסרקו – לאט ימרט זקנו.

שמואל אף מנמק זאת בכך שהאב מבין את דרך המוסר, לא כן הבן (תתרח):

קטן בנחת יסרה, כי לפניו את בנת נתיב מוסר – והוא לא הבינהו.

בכלל יש לדעת, כי החינוך הוא תהליך ארוך כמו לטישת חרב שחוזרים ומלטשים אותה, ועל כן יש לסלוח לחטאי הבן (והאישה) ולהמשיך בחינוכם (תתפז):

סלח לבן ולאשה מריהם ושובה עוד וצוה בן ואשה
כמו לוטש פני חרב, אשר היא ברב הוליק ורב הבא לטושה.

על ההדרגתיות בחינוך עומד שמואל גם בדבריו אל החכם ביחס לפתי, בדמותו אותו לילד שחונך בפינוק ויש ליישר עקמימותו אט אט (תקעא):

חכם! חשב פתי כילד אשר לא גדל בחזק יד, אבל בחנינה
אם לא תאשר אט למעות פתיים אצת ואבדת פרי התבונה.

תפקיד האב כמחנך אינו מסתיים עם התבגרות בנו, אלא עליו ללוותו גם לאחר שיצא אל העולם הגדול. לכן אב המתעלם מחטאי בנו, הרי הוא כחרש למרות שאוזניו אינן פגועות (תתשנא):

ויש חרשים, ואין מהם אשר כבדו שתי אזניו
[...] ומתעלם בעת הגד לפניו מעות בניו.

שמואל מצהיר, כי על הבן לפנות אל אביו לעצה כל עוד הוא חי, אך מאחר שאי אפשר להימלט מן המוות, על אדם לכתוב ספרים כדי שבניו ילמדו מהם לאחר מותו. גם כאן מרמז שמואל אל עצמו ואל בניו (רפט):

גזרה היא תמותה על גברים ולכן יעשו זכים ספרים
דרש אותי, ואם אמות – דרש מן ספרי חק, ומספרי ישרים.

אותו רעיון כבר בא בשיר "יהוסף כל אשר אשא ואסבול"⁵, שכתב שמואל לבנו יהוסף משדה הקרב בשנת 1042:

ואם נגזר, בני, כי לא לעולם	תשורני, ולא לעד אשורך
תנה לבך, בשבתך, אל כתבי	וקימתך, ואם תישן יעירך
ויום לא ידרשו רבים ומורים	להועילך – יהי רבך ומורך.

על הקושי בחינוך בן כסיל אומר שמואל כי אפשר לאלף דוב ועגל, אך לא בן כסיל, אף שאביו מייסרו בפיו ובידיו (שמח):

דב יעמד לשחוק בלמוד, ועגל	יובן עלי תלם עבותו בדרבן
וכסיל – ייסר אב בפיהו וידיו	לבין מעט ישר לחייו – ולא בן.

לכן בן כסיל, אף שחבריו חכמים, אין להוריו תקווה ממנו, בעוד שבן חכם רואה את כשלון חבריו הכסילים ולומד לקח לעצמו (תלז):

היש תקוה בבן, רעיו	בני שכל – והוא חסר
ובן חכם, אשר שר בן	כסיל תועה – ומתסר.

נראה שיחסו המבין של שמואל לנער המתקשה בלימודו ובקבלת ערכי החינוך, והסתירה לכאורה לגישתו המחמירה והקפדנית בחינוך הבנים, נובעים מתוך הכרתו כי החינוך-הלימוד של הבן מסורים בידי האב, אבל נטיות לבו של הבן הם בידי האל (תתצ):

סעד בנך בלמד-דת – ועם אל	נתן לו לב, לשמעה או למריה
למען פי ביד האב ללמד	בנו חק, ועשותו חק – ביד יה.

ד. הדוגמה האישית כדרך חינוכית

ברבים משירי "בן משלי" קובע שמואל כי דמותו ותכונותיו של אדם, בן או בת, מתעצבים במקום שנולדו בו ועל פי החינוך שקיבלו בבית אבותיהם, בעיקר בשל הדוגמה האישית ששימשה להם לחיקוי (תתש):

וכפעל אבי הבנים	כמו כן פעל הבנים.
-----------------	-------------------

5. דיואן, שמואל הנגיד, בן תהילים, מהדורת דב ירון, ירושלים תשכ"ו, עמ' 39-40.

דוגמת ההורים היא שתקבע אם בניהם יהיו נבלים או נדיבים (קעו):

בני אדם בנבלות או נדבה עלי דרך אבותם הסלולה
למען יש מקום מולד ובית אב לנדבת יד, ומקור לנבלה.

על כן מצדיק שמואל את הנאמר במסורת בעניין זה (רמד):

בתורה יש משל צדק בפי כהן ונביא הוא:
כמו האם תהי הבת ובן אדם – כאביהו.

מכאן מובן, שאב המהווה דוגמה שלילית, גורם לכך שהוא מאבד את סמכותו כמחנך וכמוכיח, שכן בנו מתנער כמוהו מלהודות בחטאים שעשה (תרעג):

יכחש בן באביו עת יריבהו עלי הבלו
ונשבע: לא עשיתיהו ואביו קדמהו לו.

שמואל מקצה לאם מקום נכבד ביותר בחינוכם ובעיצוב דמותם של ילדיה, ולמעשה הם יהיו בדמותה, לחיוב או לשלילה (תקיח):

ולאם אמת – ילדי אמת, וכאם עולה יהו בנים אשר תהר.

על כן, הרוצה בן כמותו ישא אשה טובה, כי בנה יהיה כמוה (תרלז):

ישר דרך! התרצה לחזות לך כמותך בן – קחה אשה נברה
למען בן נברה – בר כאמו ואשה נעוה – מבר עקרה.

בשיר אחר הוא מדמה נשיאת אשה טובה לנטיעת אילן על מעיין, דבר המבטיח שהפירות יהיו משובחים (תרז):

טעת אילן על מבוע תעש פרי כלבב נוטעו
כן מוליד אשה בת טובים טוב בארץ יהיה זרעו.

על כן, אפשר לפנות בטענה אל אדם שהוריו טובים והוא אינו כן, כיצד קרה הדבר והרי השתיל מוציא פרי כמו אמו (שלז):

דבר לאדם, יולדיו טובים בעם, והוא לא טוב בתוך עמו:
איך לא תהי כשתיל מגדים, כל שתול בגן יעש פרי אמו?

דרך אגב נציין, כי במציאות ימיו ומקומו של שמואל העדיפו ההורים באופן ברור בנים על פני בנות. אולם הוא מתנגד לכך וקובע כי העולם מתקיים בזכרים ובנקבות באותה מידה, ובכלל אין הדבר תלוי בבני אדם (תקיב):

זכרים יאווה איש להוליד – ובזכרים יהי מעמד ארץ לעולם
ויש בן ימירוהו אבותיו בארבעה נקבות – אבל אין התמורה ביד אבות.

מעניין במיוחד משפטו כי אין לאדם לדאוג אם ילדה אשתו בת ולא לשמוח אם ילדה בן, שכן יש שהבן מרושש את אביו ומגיע למלכות באמצעות בתו (תתלרו):

ואל תדאג בלדת אשתך בת ואל תשמח בבן זכר ילדתו
למען יש אשר מוריש בנו לו ומגיע אלי מלכות בבתו.

יצוין, כי אותה תפישה של שמואל שרמזנו אליה בסוף הסעיף הקודם, היא שהביאה אותו גם לקביעה הנוטה מן הכלל שהעמיד בזה בדבר הזיקה הברורה בין ההורים לבין הבנים. כל אדם הוא יצור בפני עצמו ולכן יש שהבן יהיה בדמות אביו, יש שיעלה עליו ויש שיהא פחות ממנו (שכה):

דמות תמצא לאיש משפיל בבניו וגור שרף – תמורה מפתניו
ויש מעדיף עלי אביו בשער ויש מחסיר בשבתו בין זקניו.

ה. אחריות ההורים לפרנסת ילדיהם ולרווחתם

מלבד החינוך לערכים ולעיצוב דמותם הראויה של ילדיהם, מוטל על ההורים לדאוג לכלכלתם ולנהוג עמם ברחמים. עניין זה הוא הראשון בשלושה דברים שלדעת שמואל אם ינהג בהם האדם יהיו חייו חיי בטח – פרנסה לו ולבניו; עבודת האל; יחס נאות עם הבריות (רלט):

בטח ישכן מישר שלשה: דרך מצא חק לנפשו ובניו
ונתיב עבודת אלהיו, ודרך ארץ אשר בין אנשים ובניו.

על כן חייב אב לקבוע ממון למענו עצמו ולמען בניו ולא לפזרו; עם זאת עליו לנהוג בנדיבות ולא בכילות (תתשצו):

תקבץ לך ולבנך אולם לפזר – תשבת
אין בנדיבות מחסור גם אין לכילי הרבות.

באותה מגמה שמואל מגנה את החס על רחוקים ומתעלם מצורכי בני משפחתו (תקפה):

חס על רחוקים, וסעד לנכרים פתי, והיה לאחיו כאכזר
 פעוף אשר יעזב לו פקד את קנו – ויפקד בקנים בני זר.

בשיר אחר מדמה שמואל את המזניח בני משפחתו ועוזר לנכרים למינקת הזונחת בנה ומינקת אחרים. מן הסתם לקוח דימוי זה מן המציאות במקומו ובזמנו של שמואל, כאשר נשים עניות השכירו עצמן כמיניקות לילדי משפחות עשירות (תתיד):

מי יעזר נכרים בצרתם ובבא מהומות אוהביו תעב
 ידמה למינקת בני זרות ובנה ימרר בבכי רעב.

אם זו מכונה בפיו כסילה (שס):

[...] כסילה ובנה לנגדה מת ברעב
 ודבש לבן זר מאכילה.

ו. שמואל הנגיד כמכשיר בנו יהוסף לשלטון

כפי שהראיתי במאמרי הנ"ל על שמואל הנגיד כמחנך בנו יהוסף, הוא ראה בו עוד בחייו את מי שיירשו בשני תפקידיו – וזיר במלכות גרנדה ונגיד הקהילה היהודית. כך, בשיר שנראה בו שהוא מתייחס למצב אמיתי, מספר שמואל כי היסה את בנו – בוודאי יהוסף – כאשר הרבה לדבר בציבור שלא לפי הראוי. יש לזכור, כי מגיל צעיר נטל יהוסף חלק בפעילות התרבותית, החברתית והמדינית של אביו, ואף ירשו עם פטירתו, הן כוזיר והן כנגיד הקהילה היהודית, אף שהיה כבן שמונה עשרה שנים בלבד (קפ):

בני ישב, וישבתי לצדו אני לשמר לשונו בשערים
 וחסא פיו, ושחתי לו: שתק לך! והרבה לחטא עוד באמרים
 אני סוכר יאורי בצרורות ובא שטף וגבר על צרורים.

לתכלית הכשרה זו ביקש שמואל שבנו יהא בעל שלוש תכונות הראויות לשליט חכם – מעט שגיאות, ענווה, עליונות אינטלקטואלית (קעט):

בבן חכם שלשה מעללים: שגיותיו מתי מספר, וסכלו
וישח, בעבור קטנו, לעמו ויתנשא לראש כלם בשכלו.

אך חובת האב-השליט היא לצוות על בניו לנהוג בחכמה, ושמאל בוודאי התכוון לעצמו ולבנו יהוסף כאשר כתב על השליט (תשיג):

ואת בניו עלי עצה יצו.

על האופי החינוכי של "בן משלי" ועל היותו מכוון במיוחד לבני המשורר אפשר ללמוד גם מהשוואת שיר הצוואה "תדע בני כי צור יצרך" הכלול ב"בן תהלים" ושכתב שמואל לבנו יהוסף, כתמצית העצות וההוראות שהובאו בהרחבה בספר "בן משלי". למראה הפלא, אין שמואל מתייחס כלל בשיר הצוואה לעניין כיבוד אב ואם, ובכלל ליחסי הורים-ילדים וליחסים בין בני המשפחה הגרעינית. ואף ב"בן משלי" אין נושא זה תופש מקום נכבד ביחס לעניינים אחרים.⁶ התבטאות נדירה בעניין זה בשירים שכתב שמואל ישירות לבנו יהוסף באה בשיר שכבר נזכר לעיל, "יהוסף כל אשר אשא ואסבול": ירא אמך, ודבר טוב לדודך. נראה אפוא, וכבר עלה הדבר במאמרי הנ"ל על שמואל הנגיד כמחנך בנו יהוסף בשירתו, כי שמואל נהג בפינוק רב עם בנו בכורו, ובשיריו הביע במידה מופרזת את אהבתו אליו. אכן, כידוע מן המקורות היהודיים והמוסלמיים, יהוסף נהג עם הבריות בהתנשאות והיה רחוק מלקיים את עצותיו הטובות של אביו, דבר שהעלה עליו זעם רב וסופו שקיפח חייו בצורה טרגית, בעת ההתנפלות של המוסלמים על הקהילה היהודית בעיר גרנדה בשנת 1066.

6. מהדורת ירדן, עמ' 332-336.

7. לא יפלא אפוא כי במבואו ל"בן משלי" לא הקדיש אברמסון סעיף מיוחד לכיבוד אב ואם.